

Osmanlı'da Modern Eğitimin Teşkilatlanması (1839-1868) The Organization of Modern Education in the Ottoman Empire (1839-1868)

Ali AKDENİZ*

Öz

Osmanlı Devleti'nde ıslahat hareketleri büyük ölçüde askeri alanda başlamıştır. Devletin askeri sahadaki başarısızlardan dolayı ilk ıslahat hareketleri bu sahada başlamıştır. Askeri alanda yapılacak olan ıslahat dahi ancak açılan mektepler marifetiyle yürütülebilmiştir. Fakat Devlet, zaman içerisinde askeri sahada başlayan bu iyileştirmelerin devletin bozulmuş tüm teşkilat yapısına da yayma ihtiyacı duymuş, bu konuda rakiplerini yani Batılı devletleri gözlemlemeye başlamıştır. Bu gözlemler ve ulemanın da düşünceleri neticesinde yapılacak olan tüm ıslahatın ancak eğitim yoluyla olabileceği birtakım layihalarda ve raporlarda kendini göstermiştir. Eğitimde sivil modernleşmenin ilk kıvılcımı sayabileceğimiz Meclis-i Umûr-ı Nâfiâ layihası ile devletin eğitime verdiği önem günden güne artmıştır. Önceleri vakıflar ve çevredeki hayırseverler tarafından yürütülen eğitim işleri, başlatılan bu yeni süreçle evvela devlet eliyle yapılmaya başlanılmış daha sonra ise komisyonlar, cemiyetler derken maârif meclislerinin açılmasıyla daha da önem kazanmıştır. Yenileşme döneminin ayrılmaz bir parçası olan modern eğitim müstakil bir Maârif Nezâreti'nin kurulmasıyla da nezâret düzeyinde temsil edilmeye başlanmıştır. Bu serüvende 1868 yılına değin yüksek istişare meclisleri olan Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Hass gibi meclislerde müstakil olmasa da gündem bulan eğitim konuları 1868 yılında Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi'nin kurulmasıyla yüksek istişare meclislerinde de eğitim konularına verilen ehemmiyetin ne dereceye geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda çalışma 1838 yılında yayımlanan Meclis-i Umûr-ı Nafia layihası ile başlayan modern eğitimin teşkilatlanması çabasının 1868 yılında kurulan Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi'ne kadar olan süreci örneklerle ortaya koymak için kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modern Eğitim, Osmanlı'da Eğitim, Eğitimin Modernleşmesi.

Abstract

Reform movements in the Ottoman Empire predominantly began in the military sphere. Initiating changes in the military due to the state's failures in this sphere was a natural response to the needs of the time. But the reforms in the military field could only be implemented through the establishment of schools. But, over time, the state recognized the necessity of extending these improvements, which started in the military sphere, to the entire deteriorating organizational structure of the state. To this end, the state began to observe its rivals, the Western states. These observations, along with the thoughts of the ulama, indicated in various reports and treatises that all reforms could only be achieved through education. With the Meclis-i Umûr-ı Nâfiâ report, which can be considered the first spark of civil modernization in education, the importance the state placed on education increased day by day. Initially, educational activities were conducted by foundations and local philanthropists. However, with the initiation of this new process, education began to be carried out by the state. Subsequently, it gained even more importance with the establishment of commissions, societies, and eventually educational councils. Modern education, an inseparable part of the period of renewal, started to be represented at the ministerial level with the establishment of an independent Ministry of Education (Maârif Nezâreti). Throughout this journey, educational issues, though not independently, were on the agenda of high advisory councils such as the Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âli-i Tanzimat, and Meclis-i Hass until 1868. The establishment of the Educational Department of the Council of State (Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi) in 1868 indicated the extent to which education was prioritized in high advisory councils. In this context, this study aims to illustrate with examples the efforts to organize modern education starting with the publication of the Meclis-i Umûr-ı Nâfiâ report in 1838 up to the establishment of the Educational Department of the Council of State in 1868.

Keywords: Modern Education, Education in the Ottoman Empire, Modernization of Education.

Extended Summary

In the Ottoman Empire, a series of reform movements began in the 18th century and continued until the empire's fall. These reforms were initially introduced in the military sector with the primary goal of ending battlefield defeats and restoring the former strength of the Ottoman army. Over time, the military reforms began to extend into socio-cultural sphere. It soon became clear to the state's leading figures that the establishment of modern schools and

* Arş. Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.
aliakdeniz2763@gmail.com / ORCID: 0000-0003-4230-892X

the formulation of a modern education policy were crucial for the success of reforms in almost all areas.

The report of the Meclis-i Umûr-ı Nafia is significant as it represents the first serious critique of traditional education in the Ottoman Empire, highlighting its insufficiency. The report briefly touches on the ignorance of the populace and asserts that education would bring people happiness and prosperity. It emphasizes that the existing religious education alone was inadequate for contemporary needs, advocating for a new education system based on rational principles. Consequently, the report proposed the establishment of an independent inspection mechanism for educational affairs.

Activities aimed at modern civilian education began with the publication of a layiha (report) in 1839. However, until 1845, apart from the establishment of two secondary schools and attempts to reform primary schools, significant progress in the modernization of education was limited. In 1845, Sultan Abdülmecit's proclamation of his criticisms and expectations regarding education accelerated activities towards modern education. Following the Sultan's directives, the matter was discussed in the Meclis-i Vâlâ, leading to the establishment of the temporary education council, Meclis-i Maârif-i Muvakkat. This temporary council worked on various topics, from primary education to university, including the authorship and translation of textbooks, and presented its report to the Meclis-i Vâlâ. As a result, the temporary council was replaced by the permanent education council, Meclis-i Maârif-i Umûmiye.

The Meclis-i Maârif-i Umûmiye holds a significant place in history as the first institution directly responsible for education. Its duty was to prepare educational reforms. Additionally, it was tasked with presenting the draft education reforms previously prepared by the Meclis-i Maârif-i Muvakkat to the executive authorities. Lacking oversight and executive powers, the council petitioned the authorities to establish an executive mechanism to implement its decisions, resulting in the creation of the Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti in 1846.

The primary responsibilities of the Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti included determining the ages of students to be admitted to primary and secondary schools, imposing fines on parents who did not send their children to school, supervising school exams, setting exam durations, distributing scholarships, and providing free textbooks.

One of the objectives of the Meclis-i Muvakkat was to establish a higher education institution (Darülfünun) accessible to everyone to eliminate ignorance. There was a need for the authorship and translation of textbooks to be used in this institution, necessitating the formation of a scientific committee (Encümen-i Dâniş), which was established in 1851 with allocated funds.

The proclamation of the 1856 Reform Edict granted new rights and freedoms to minorities living in the Ottoman Empire, affecting the educational sector as well. With the decree allowing minorities to open their own schools, a council to oversee these schools became necessary, leading to the establishment of the Meclis-i Maârif-i Muhtelit, which was open to all, regardless of religion.

By 1857, educational institutions were disorganised, prompting the Ottoman Empire to reorganize its educational system. Consequently, the Maârif Nezâreti, whose roots traced back to the reign of Mahmut II, was established, with Abdurrahman Sami Pasha appointed as its head. With the establishment of Maârif Nezâreti, for the first time in the country, all kinds of schools were tried to be brought under state control. Shortly after its founding, Maârif Nezâreti became the sole authority in education, eliminating the duality in educational

councils by creating Meclis-i Maârif-i Umûmiye. Telif ve Tercüme Cemiyeti was founded in 1865-66 to support educational activities..

Until 1868, education activities were represented by high councils, such as the Meclis-i Hass, Meclis-i Âli-i Tanzimat, and Meclis-i Vâlâ, without a separate department. However, with the establishment of the Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi (Department of Education of the Council of State) in 1868, education matters were independently represented within the high councils.

Giriş

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı devletler karşısında aldığı askeri yenilgiler, devletin ileri gelenlerinin zihninde Batıda meydana gelen yenilikleri takip etme bilhassa askeri alanda ordunun modernize edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Lale Devri ile birlikte Avrupa'da meydana gelen gelişmeler takibe alınmış ve ülke içerisinde peyderpey bu doğrultuda yenilikler yapılmaya çalışılmıştır.

Tanzimat Fermanı'nın hemen arifesinde ve Tanzimat Dönemi'nde hem devlet teşkilatını revize etmek hem de toplumu cehaletten kurtarmak devletin temel politikası haline gelmiştir. Bunu yapabilmeyen de ancak eğitim öğretimde katedilecek mesafeyle mümkün olacağı anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu dönemde eğitim alanında önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde memleketi meydana getiren çeşitli etnik unsurları bir arada tutmak amacıyla bir Osmanlılık fikri meydana gelmekle birlikte din, dil ve ırk gözetmeksizin bir Osmanlı vatandaşı oluşturma düşüncesi hasıl olmuştur. Bunun için de eğitim kanalı kullanılmıştır. Bu dönemde sivil, askerî ve mesleki- teknik mektepler ile öğretmen yetiştiren mektepler açılmıştır. Islahat Fermanı'nın (1856) ilanı ile birlikte yabancılar ve Gayrimüslim tebaa da modern eğitim serüvenine dahil edilmeye çalışılmıştır. Evvela Tanzimat Fermanı akabinde de Islahat Fermanı ile birlikte birçok yeni hak ve özgürlüğe kavuşan Gayrimüslimler eğitimde çok mesafe katetmişlerdir. Eğitim ve öğretim bu dönemde bir bilim olarak ele alınmaya başlanmış, ders araç ve gereçlerinden mektep binalarına, üniformalardan yazı diline, ders içeriklerinden yabancı dile kadar eğitim politikasında bir dizi yeniliğe gidilmiştir.

Tanzimat ile birlikte modern eğitim faaliyetleri devletin merkez teşkilatında da temsil alanı bulmuştur. Evvela Meclis-i Umûr-ı Nafia raporuyla devlet kademesinde gündem olan bu serüven Tanzimat Dönemi'nin sonlarına doğru yüksek danışma meclisleri, nezâret, çeşitli komisyonlar ve cemiyetlerce temsil edilmeye başlanmıştır.

Osmanlı'da Modern Eğitimin Teşkilatlanması (1839-1868)

Osmanlı Devleti, Batılı devletleri öncelikle askeri alanlarda takip etmeye başlamıştır. 1596 yılı gibi erken bir dönemde Hasan Kâfi Akhisârî'nin kaleme aldığı Usulü'l Hikem fi Nizamü'l-Alem adlı eserde *Eğri* seferinde düşmanın yeni çıkmış silahları kullandığı bundan dolayı birçok Osmanlı askerinin firar ettiği belirtilmektedir. İngiliz tarihçi Parry de bu konuya dikkat çekmiş olup Osmanlı'nın Avrupa'daki yeni ateşli silah devrimine ilk kez bu savaşta tanıklık ettiğini aktarmıştır. *Eğri* seferinde düşman askerlerinin elinde Osmanlı askerlerinin daha önce görmediği hafif piyade tüfekleri vardı. Ayrıca eserde Osmanlı askerinin disiplinden uzak oluşundan da yakınılmıştır. Eserde Osmanlı Devleti ile Batı dünyası arasında ilk defa Osmanlı'nın askeri eksikliklerinin tespit edilmiş olması önemlidir. Bu örnekler Osmanlı'da askeri ıslahatlara neden öncelik verildiğini açıklar niteliktedir.¹

¹ Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, 6/ 6 (1995), s. 176; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s.76.

Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma ve yenileşme adına yapılan ilk girişimler daha çok askeri ve siyasi endişeler ile başlamıştır. 1775 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayunun ve 1795'da Mühendishane-i Berri-i Hümayun açılması bu zorunlulukların sonucudur. Yine bu zorunluluklardan kaynaklı olarak 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye, 1834'te ise Mekteb-i Harbiye açılmıştır.² Devletin bu dönemlerdeki siyasi durumu gözetildiğinde yapılan yenilikçi girişimlerin askeri alanla sınırlı olması tabiidir.³ Bununla birlikte Osmanlı'da yenileşme ve reform dönemi her ne kadar Tanzimat'ın ilanı ile başlayan bir süreç olarak ifade edilse de II. Mahmut dönemi bu yeni sürecin içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

II. Mahmut dönemi Batılılaşma tarihi açısından bir kilometre taşıdır. Çünkü askeri alanlarda başlayan Batılılaşma ve yenileşme hareketleri bu dönemde sadece askeri alanda değil sosyal ve kültürel zemine de şeklen yansımaya başlamıştır.⁴ Bu zihniyet değişiminin başladığı dönemi ve eğitim sahasında meydana gelen hadiseleri incelediğimizde eğitimin artık devlet eliyle yapılması gerektiği ve eğitim politikasının dini yapıdan ziyade dünyevi bir eksene kaydırılmak istendiği görülmektedir. Her ne kadar plan dahilinde olmasa da Tanzimat'ın ilk dönemlerinde eğitimde modernleşme yolunda ilk kıvılcıklar ateşlenmiştir. 1838 yılında kurulmuş olan Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın çalışmaları, bir nezâret olarak Mekatib-i Rüşdiye'nin kuruluşu, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Ulûm-ı Edebiyye'nin küşadı yine bu başlangıca örnektir. Ayrıca Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın çalışmaları, Dâr-ı Şûra ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gibi yüksek meclislerin onayından sonra iradeye çıktığından bu yeni dönemin eğitim politikasının belirlenmesinde zikredilen meclisler de paydaş olmaktadır. Bu durum devletin artık yüksek meclisler seviyesinde eğitim işini ciddiye aldığına göstergesidir.⁵ Zira bu konularda gelen layihaları bu meclisler bazen düzeltilmesini bazen de yeni maddeler eklenmesini isteyebiliyordu. Bu doğrultuda ilk tespiti ve çalışmayı yapan Meclis-i Umûr-ı Nafia olmuştur.⁶

Osmanlı'da II. Mahmut döneminden önce imar ve bayındırlık işleri geleneksel olarak merkezi olmayan bir şekilde sürdürülürdü. Bu nevi işleri eyalet ve sancak yetkilileri kendi sorumluluğu olarak görürdü.⁷ II. Mahmut dönemindeki merkezileşme çabası bu alanda da kendini göstermiştir. İmar ve Bayındırlık işlerinin daha hızlı ve merkezi bir yapı tarafından organize edilmesi amacıyla 1838 yılında Hariciye Nezâreti'ne bağlı *Meclis-i Ziraat ve Sanayi* adıyla bir meclis kurulmuştur. Daha sonraları ise meclisin ele aldığı konuların kamu yararına olan birçok farklı iş olduğu gerekçesi ile isim değişikliği talebi gündeme gelmiş ve Meclis-i Umûr-ı Nafia olarak isim değişikliği yapılmıştır.⁸

² Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.I, (Çev: Mehmet Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994, s. 353-356.

³ Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Meslek Okulları", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi, 2010), s. 58; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, c.I, (Yay. Haz. Tahir Galip Seratlı), İstanbul, 2004, s. 75; Mustafa Koyuncu, *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan & Eşkiyalık)*, (Ed. Serhat Kuzucu), Kilis, 2022, s.162.

⁴ Necdet Hayta- Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara, 2013, s. 97-99.

⁵ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s. 58; mesela Meclis-i Umûr-ı Nafia'nın eğitim konularında hazırladığı layiha hakkında Dâr-ı Şûra ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bazı maddelere itirazı bazı konularda ise yeni maddeler eklenmesi gibi talepleri vardı. Bkz. Mahmut Cevat, İbnü's- Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraât-ı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, (Haz.Taceddin Kayaoğlu), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 7-20; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1999, s. 6.

⁶ Fatih Demirel, "Osmanlı Eğitim sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25/2, s.510 ;Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 7-8.

⁷ Emrah Çetin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğunu Kalkındırma Düşüncesinin Bir Ürünü Olarak Meclis-i Umûr-ı Nafia", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 8/1, s. 4.

⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul, 1993, s. 258-259.

Nafia Meclisi, ülkenin bayındırlık faaliyetleri, sanayi ve ziraat işleri için uğraşırken bu gibi ıslahatın ancak eğitim kanalıyla yürütülmesinin mümkün olacağı gerçeğinden hareketle 1839 yılında bu konuyu gündeme getiren bir layiha kaleme almıştır. Layiha ile birlikte maârifin merkezi bir teşkilat temeline oturtulması yolunda ilk kıvılcım ateşlenmiş oluyordu.⁹

Layihada maârifin insanı mutluluğa ve refaha kavuşturacağı, memleketin topyekûn kalkınmasına vesile olacak bir vasıta olduğu vurgulanmaktaydı. Bu ise eğitimin artık dini değil dünyevi bir sistemle yapılacağı anlamına geliyordu. Geçmişte devletin, ilim sahasında çok büyük işler yaptığını ama bunların giderek çok azaldığına değinilen layihada 4-5 yaşlarına gelmiş çocukların mekteplere gönderilmesi gerektiği ve burada bilgili öğretmenlerce eğitilmesinin zaruri olduğu belirtiliyordu. Ayrıca okulların teftişi ve denetimi ile meşgul olacak müstakil bir teftiş müessesinin de bir an evvel kurulması teklifler arasındaydı.¹⁰

Layiha, Türk eğitim politikasının alacağı seyir açısından çok önemlidir. Buradaki nazar-ı dikkati celp eden husus milletin terakkisinin akli ilimlerle yetiştirilecek olan bir nesil ile mümkün olabileceğinin anlaşılmasıdır. Ayrıca layihada dini bilginin ne kadar yoğun olursa olsun dünyevi hayatta ilerlemeye katkı sağlamayacağı bunun ancak akli yani dünyevi bilgi ile mümkün olabileceği belirtilmiştir.¹¹ Aslında medrese eğitimi dünyevi bilgiyi de kapsamaktaydı. Fakat medrese eğitiminde gelinen noktada birçok problem ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile dönemdeki anlayış, 18. yy. ile birlikte ortaya çıkan sanayi çağı eğitimine yönelmektir. 19. yy. eğitim anlayışı da o temelde oluşmuş bir gelişmedir. Osmanlı Devleti'nin yaptığı ona ayak uydurmaya çalışmak olmuştur. Bu tespit ile yüzyıllardan beri süre gelen Osmanlı'daki dini nitelikli eğitimin her ne kadar dünyevi bilgiyi de içerse artık tek başına dönemin ihtiyaçlarına cevap veremediği anlaşılmış, yapılacak ıslahat ve reformları uygulayabilecek, onları anlayabilecek bir neslin ancak pratiğe dayalı akli bir eğitim politikası ile mümkün olabileceği dile getirilmiştir. Meclis-i Nâfia raporu Osmanlı Devleti'nin eğitim politikasında yeni bir anlayışın başladığını göstermektedir.¹² Fakat, 1845 yılına kadar orta dereceli iki mektebin¹³ kurulması ve olan sıbyan mektepleri üzerindeki ıslah denemeleri hariç tutulduğunda eğitimin modernleşmesi yolunda çok kuvvetli gelişmeler olduğu söylenemez.

1845 yılı başlarında Sultan Abdülmecit, Bâbîâli'de memleketin maârifin gelişimi noktasında geri kaldığını ortaya koyan hatt-ı hümayûnunu okutması eğitim tarihi açısından yeni bir dönüm noktası oldu.¹⁴ Sultan, halihazırda uygulamada olan reformların askeri olanları hariç tutulduğunda başarısız olduğunu ve askeri olanların terakkisinin de ancak eğitim alanında yapılacak reformların başarısına bağlı olduğunu dile getirmiştir. Bu durumun kendisini ziyadesiyle üzdüğünü ve bir an evvel durumun bir hal çaresine bakılmasını emretmiştir. Sultan, rahatsızlığını ise *...her ne dürlü teşebbüs ve mübâşeret olunmuş ise hiçbir şey esaslı ve etraflı tutulmadığından mıdır nedir?* Şeklinde ifade etmiş ve devletin yüksek zümresindeki memurları ağır bir dille eleştirmiştir.¹⁵

⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 7-8.

¹⁰ *Takvim-i Vekâyî*, def'a 176; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 4-6, Cahit Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, Eskişehir, 1984, s.18.

¹¹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 224.

¹² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 4.

¹³ Bkz. *Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye*. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 226-227.

¹⁴ Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, s. 58- 59.

¹⁵ *ma'muret-i mülk ve teb'a hususunda ne mâkule esbab ve tedabir lâzım ve muktezi ise... bir taraftan ittifak-ı ukul ve ârâ ve ittihad- ı umûm- ı vükelâ ile müzakere ve mütalâasına teşebbüs ve ibtidar olunsun. Dinen ve Dünyevîyen her bir hususta izale-i cehl- i teba'a kazıye- i hükmiyesinden vabeste ve muvaffik olmasıyla memba- ı ulûm ve fûnûn ve me'haz- ı sanayi- i maârif-nümûn olan mekâtib- i lâzıme icad ve inşaası ind- i şâhânemizde akdem- i umûrdan addolunmağla memalikin münasip olan mahallelerinde iktiza eden mekteplerden tanzimi...Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, (Yay. Haz. M. Münir Aktepe), c.8, Ankara,*

Ülke için yapılacak reformlar ancak bütün alanlardaki uyum ve bütünlükle başarılı olabilirdi. Ayrıca bu reformların fikri alt yapısı ancak eğitim ile oluşturulabilirdi. Zaten reformlar uygulanmadan önce onları kanıksayıp memleketin tüm sathına yayabilecek yetmişmiş nitelikli insanlara ihtiyaç vardı. Açıkça ortada olan bu duruma sultan da el atınca eğitim konusunda tekrar Batı sistemine daha esaslı bir yöneliş başladı.¹⁶

Sultanın bu eleştirilerinden sonra mesele Meclis-i Vâlâ 'da gündeme gelmiş mekteplerin tanzimi ve diğer hususların çözümü için geçici bir eğitim meclisi yani Meclis-i Maârif-i Muvakkat kurulmuştur.¹⁷ 1846 yılında kurulmuş olan bu meclisin başkanlığına Melekzade Abdülkadir Bey getirilmiştir. Ayrıca Avrupa'da eğitim görmüş, Batı dillerine, kültür ve adetlerine hâkim, açık fikirli devlet adamlarından olan Harbiye Müdürü Emin Paşa ve Keçecizâde Fuat Efendi (Paşa) gibi bürokratlar da bu mecliste görev almışlardır.¹⁸

Meclis üyelerinin eski görevlerine de devam edebilmeleri için meclisin haftada iki gün toplanmasına karar verilmişti. Bir başkan, altı üye ve bir kâtipten oluşan meclisin çalışma yeri de Bâbîâlî dairesi olarak belirlenmişti. Meclis, yapmayı planladığı işleri bir mazbata dahilinde Meclis-i Vâlâ'ya sunmak zorundaydı. Konu Meclis-i Vâlâ'da tartışıldıktan sonra uygun görülürse padişahın onayına sunulacaktı ve bu şekilde irade ile yasallaşmış olacaktı. Muvakkat Maârif Meclisi sayesinde dönemin eğitim meseleleri ve problemleri kısmen de olsa tartışılmış ve çözüm yolları aranmıştır. Bu mecliste göze çarpan diğer bir husus ise üyelerin arasında Batı'nın dilini, kültürünü ve eğitim yapısını bilen aydın kimseler vardı. Ayrıca meclis Şeyhülislâmlığa bağlı değildi. Bu da Osmanlı eğitim teşkilatının peyderpey medrese ekolünden uzaklaşıp Batılı tarzda ve çağdaş bir eğitim sistemine yöneldiğini gösteriyordu.¹⁹

Haftada iki gün Bâbîâlî'de toplanacak olan Meclis-i Muvakkat, eğitim ile ilgili meseleleri görüşüp mazbata suretiyle Meclis-i Vâlâ 'ya takdim edecekti. Bu minvalde birçok toplantı yapılmış ve plan projeler hazırlanmıştı. Meclis tüm bu çalışmalarını bir rapor olarak 1846'da Meclis-i Vâlâ 'ya sunmuştu. Raporda genel olarak sıbyan mekteplerinin aslına uygun şekilde revize edilmesi, rüşdiye mekteplerinin sayısının artırılması, Dersaadet'te her kesimden Osmanlı vatandaşlarının öğrenim görebileceği bir dârülfünun (üniversite) kurulması ve son olarak da eğitim meseleleriyle sürekli iştigal olabilecek bir daimî eğitim meclisinin tesis edilmesi teklif ediliyordu. Ayrıca revize edilecek ya da yeni kurulacak mekteplerin ders kitaplarını yazacak, gerektiğinde okutulan dersler için memleket dışında yazılmış olan nitelikli eserlerin tespitini ve tercümesini yapacak, belli bir yönetmeliğe sahip olan Encümen-i Daniş'in²⁰ kurulması teklifi de raporda yer bulmuştu.²¹

Muvakkat meclisin, Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu ve kabul gören bu teklifler temelde iki eğitim politikası belirliyordu. Bunlardan ilki; Batıdaki emsalleri gibi eğitim kurumlarını üç ana kademeye oturtmaktı (sıbyan, orta dereceli mektepler ve dârülfünun). Bu durum sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin üzerinde tüm Osmanlı vatandaşlarının devam edebileceği bir yüksek

1993, s. 8-10; *Takvim-i Vekâyî*, def'a 280; *Ceride-i Havâdis*, Nr. 213; Yıldırım Mehmet Ali, Akdeniz Ali, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern eğitim*, Kilis, 2020, s.13;

¹⁶ Roderic H. Davison, "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim" *Middle East Journey* (Çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu), 51/200, s. 1038-1039.

¹⁷ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 229; *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.8, s. 15-17.

¹⁸ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1991, s. 52.

¹⁹ *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.8, s.19; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 9-12.

²⁰ *Bu kurul günümüzde talim ve terbiye kuruluna denk gelmektedir.*

²¹ *Takvim-i Vekâyî*, def'a 283; *Ceride-i Havâdis*, Nr.220; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, c.1-12, (Yayınlayan: Cavid Baysun),(Ankara, 1991, s. 10; M.A., Ubicini, *Türkiye 1850*, c.I, (Çev: Cemal Karaağaçlı), İstanbul, 1977, s. 191-192; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, (bundan sonra *SNMU* diye kısaltılacaktır.), İstanbul, H.1318, s.23; Ekmelettin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı" *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 361-363; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 228-231.

eğitim kurumu olacak olan darülfünûnun açılması için verilen teklifte ifade bulmuştur. İkincisi ise halihazırda açılmış olan Batılı tarzda mektepler ile açılacak olan yenilerinin, eğitim öğretimin sürekli denetim ve terakkisi için daimî bir eğitim meclisi kurulmasıydı. Muvakkat eğitim meclisi eğitim hakkındaki bu çalışmalarından sonra yerini Meclis-i Maârif-i Umûmiye'ye bırakmıştır.²²

Meclis-i Maârif-i Muvakkat yerini umumi maârif meclisine bırakınca muvakkat meclisinin hazırladığı eğitim alanındaki reformları hazırlama, uygulama ve denetleme işi bu meclise kaldı. Zaten geçici meclisin hazırladığı raporlarda eğitim reformlarının daimî bir meclis tarafından yürütülmesi teklifler arasındaydı. Meclis-i Maârif-i Umumiye'nin asıl amacı geçici meclisin de ele aldığı konuları derinlemesine inceleyerek gereken reformları uygulamaktı. Eğitim tarihi açısından meclisin önemi ise doğrudan doğruya maârif işinden sorumlu olan ilk kuruluş olmasıdır.²³

1846 yılında bu yeni eğitim sistemine nezaret etmek için kurulan meclisin başkanlığına Ferik Emin Paşa atanmış, üye sayısı ise 6 olarak belirlenmişti. Bu üyeler; Nakibû'l-Eşraf Esad Efendi, Âli Efendi (Hariciye Müsteşarı), Divân-ı Hümâyun Tercümanı Fuat Efendi (Keçecizade), Dar-ı Şûra-yı Askeri üyesi Mehmet Paşa (Ferik) ve İsmail Efendilerdi. Meclis kitabetine ise Recai Efendi görevlendirilmişti. Ayrıca meclis Rıfat ve Reşit Paşaların nezâreti ve Himayesi altındaydı.²⁴ Bu kurumun devletin reformcu kanadının nezaretine verilmesi önemliydi. Çünkü eğitimdeki ikililik tartışmaları sürerken (geleneksel-modern) Mustafa Reşit Paşa'nın bu işle yetkilendirilmesi medrese ekolünün deyim yerindeyse güç kaybetmesine ve yetki sahasının daraltılmasına bir işaret olmuştur.²⁵

Umumi Maaârif Meclisi, Nafia Nezâreti'ne bağlı olarak kurulmuştu ve tek işi Mekteb-i Maârif-i Adliyye ile ilgilenmek olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ne kıyasla (çünkü bu nezâret kurulduğunda hazırda sadece bir rüşdiye mektebi vardı) umumun eğitimi hususunda karar organı niteliğindedi. Fakat bu kararları denetleme ve icra etme noktasında bir yetkisi yoktu. Bundan dolayı meclis, almış olduğu kararları uygulayacak yetkili bir icra mekanizmasının kurulmasını yetkili makamlara bildirmişti. Teklif üzerine Kasım 1846'da Mekâtib-i Umumiye Nezâreti kuruldu. Nazırlığına Meclis-i Maârif-i Umûmiye azasından Vakanüvis Es'ad Efendi tayin edildi. Nezâretin muavinliğine Farsça mütercimi ve mektûbi kalemi mümeyyizi Ahmet Kemal Efendi getirildi.²⁶

Mekâtib-i Umumiye Nezâreti temelde sıbyan ve rüşdiye mekteplerine kabul edilecek çocukların yaşlarını, vakti gelmesine rağmen mektebe gönderilmeyen çocukların velilerine

²² *Takvim-i Vekâyî*, def'a 283; *Ceride-i Havâdis*, Nr.220; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 1-12, (Yayınlayan: Cavid Baysun), (Ankara, 1991) 10; M.A., Ubcini, *Türkiye 1850*, C.I, 191-192; *SNMU*, H.1318, 23; Ekmelettin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı,"; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 231; Cahit Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, s. 18-22.

²³ ...*Bu mülâzemet ve ma'rûzât cümlesinden olmak üzere 1262 tarihinde mekâtib-i ibtidâiyye ve rüşdiyenin idâre ve tedrisâtına müteallik lazım gelen nizâmâtın tertib ve neşriyle beraber sınıf-ı teb'a-yı şâhânedan her kim olursa olsun ikmâl-ı tahsil arzusunda olanların ve aklâm-ı devletde istihdam olunmak isteyenlerin devam-ı tahsili için her dürlü ulûm ve fûnunu câmi leyli ve nehari bir darülfünun tesisi ve bu husûsâtın tâ'kibât ve icrâ'atına ve müzâkere-i tefri'âtına bakmak üzere bir de Dâ'imi Meclis-i Maârif teşkil edilmesine karar virilerek lede'l- 'arz... SNMU, H.1321, s. 19-20; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 11.*

²⁴ ....*Bu husûsâtın Tahkikat-ı icrâatına ve teferru'atına bakmak üzere bir de daimi Meclis-i Maârif teşkil edilmesine karar virilerek lede'l-husûs irade-i seniyyeye istihsâl ve Bâbiali'de Meclis-i Vâlâ dairesinde münasib bir mahal tahsisıyla riyâsetine Ferik Emin Pâşâ ve azalığına Nakibüleşraf Es'ad ve Defter Emîni el-hâc Said Muhîb ve Hariciye Müsteşarı Âli Efendiler ve kitabetine yine Recai Efendi bi't-tayin tefrikatı ikmal olundu ve Meclis-i Vâlâ reisi Rıfat Paşa ile Hariciye Nazırı Reşid Paşa bu Meclise müştereken nâzır tayin buyuruldu...SNMU, H.1321, s. 19-20;*

²⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 11-12.

²⁶ BOA, *İrade-i Dahiliye(İ.DH) 134/6903; Takvim-i Vekâyî, def'a 316; Ceride-i Havâdis, Nr. 316; SNMU, H.1316, s. 24; Bilim, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma*, s. 30.

ceza yazılması işlerinin yanı sıra bu türdeki durumların araştırılıp incelenmesi için memurların atanması üzerine çalışmıştır. Nezâret, mekteplerde yapılacak sınavları kontrol etme, sınav süreleri, ders içerikleri, burslar, ücretsiz ders kitabı dağıtmak gibi icraatları yerine getirmiştir.²⁷

Nezâret statüsü, Es'ad Efendi'nin meclis riyasetine tayin olmasından dolayı bir ara müdürlüğe dönüşmüş ve Kemal Efendi müdür olarak atanmıştır. Kurum, müdürlük statüsünde çok kalmamış bilhassa Kemal Efendi'nin şahsi gayretleri ile 1847 senesinde tekrar nezârete dönüştürülmüştür. Sultan Abdülmecit'in huzurunda yapılan imtihanlarda öğrenciler olağanüstü başarı göstermiştir. Durumdan ziyadesiyle hoşnut olan sultan başarı gösteren öğrencilere çeşitli hediyeler takdim etmiştir. Esasen müdürlüğün nezârete tahvili bundan sonradır.²⁸

Kemal Efendi bir yandan eğitimi modern olarak teşkilatlandırmanın yanı sıra 1850 yılında İstanbul'da bir Darülmaârif açılmasına da öncü olmuştur. İlk zamanlarında Valide Mektebi namıyla anılan mektep dönemin rüşdiye mekteplerinden daha ileri seviyede bir eğitim vermeyi amaçlıyordu. Mektepte, devlete kalifiye memur yetiştirmenin yanı sıra Darülfünuna da öğrenci yetiştirilmek isteniyordu. Bu doğrultuda öteden beri mekteplerde verilen klasik eğitim müfredatının yanı sıra bu okulun müfredatında geometri, aritmetik, felsefe, coğrafya, astronomi gibi rüşdiye mekteplerinin ders müfredatında olmayan dersler eklenmiştir. Mektebin müdürlüğüne Kemal Efendi getirildiği gibi Kemal Efendi'nin önerisi ve Meclis-i Vâlâ'nın oluru ile mektebin ismi Darülmaârif olarak değiştirilmiştir.²⁹

Yukarıda da belirtildiği üzere ülke genelinde cehaletin giderilmesi, herkesin faydalanabileceği bir yüksek eğitim kurumu olan Darülfünun kurulması Meclis-i Muvakkat'ın amaçlarından biriydi. Bu noktada hem Darülfünunda verilecek derslerin ders kitapları hem de halkın cehaletinin giderilmesi için okutulacak eserlerin telif ve tercümesi işine ihtiyaç duyuluyordu. Bu noktada Encümen-i Dâniş (Danışma Kurulu) adında bir bilim heyetinin kurulması da alınan kararlar arasındaydı. Bu doğrultuda gereken adımlar atıldı ve 1851 yılında birinci başkanlığına Ataullah Efendizâde Şerif Efendi, ikinci başkanlığına da Meclis-i Maârif-i Umûmiye üyelerinden Hayrullah Efendi'nin atandığı Encümen-i Daniş kuruldu.³⁰ Encümenin kırk kişilik dâhili yani asli üyesi (azası) ve sınırsız harici üyesi olabilecekti. Yıllık olarak 50.000 guruşu kitap tercümesi ve telifi için ayıran Maârif-i Umûmiye, encümen kurulunca bu bütçeyi de encümen tahsis etmişti. Normalde Meclis-i Muvakkat raporuna göre bu encümen, Darülfünun binası içerisinde hizmet verecekti. Fakat Darülfünun'un binasının tamamlanması beklenmeden Darülmaârif binası içerisinde hizmete başlanmıştır. Encümenin dahili azaları arasında; Sadrazam Reşit Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, Meclis-i Vala Reisi Sadık Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa (Mehmet Emin), Arabistan Ordusu Müşiri Emin Paşa, Ticaret Nazırı İsmail Paşa, Rumeli teftiş memuru Sami Paşa, Meclis-i Vâlâ üyelerinden Yusuf Kâmil Paşa ile Arif Efendi, Nakib'ül-eşraf Tahsin Efendi, Dar-ı Şura-yı

²⁷ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-108)*, İstanbul, , 2019, s. 104; Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 235-236.

²⁸ ... *Nakübüleşraf Es'ad Efendi Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı unvanıyla hizmet-i mezkûreye ve sadâret-i uzmaya mektûbi kalemî mümeyyizi ve farisi mütercimi Kemal Efendi de muavinliğine tayin edilmiştir. Bir sene sonra Emin Paşa'nın Rum ili Ordu-yı Hümayunu müşavirliğine vuku-ı memuriyeti ve Nâzır Es'ad Efendi'nin dahi anın yerine tayin edilmesi üzerine nezâret makâmına Kemal Efendi kâim olduğu zaman unvan-ı nezâret müdüriyete tahvil edildi ise de H.1264 senesi şevvalinde Mekâtib-i Rüşdiye talebesinin huzûr-ı hümayûnda icrâ edilen imtihanları mahzuziyet-i seniyyeye müceb olundığından yine nezâret unvanı iade edildi... SNMU, H1316, 24;*

²⁹ Muammer Demirel, "Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaârif", *Middle Eastern Studies*, 45/3, s.509-510; Hüdayi Şentürk, "Dârülmaârif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul, 1993, s. 548-549; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.I-II, İstanbul, 1977, s.449.

³⁰ Cevdet, *Tezakir*, c.IV, s. 47.

Askeri azasından Rüşdi Molla gibi isimler vardı.³¹ Encümenin sağlıklı olarak on sene kadar çalıştığı fakat sonrasında faaliyetlerinin durduğu düşünülmektedir. Çünkü yönetmeliğine aykırı olmasına rağmen asker, sivil ve siyasilerin sırf şeref payesi almak uğruna bu encüme üye edildiği, uzmanlıkları olmamasına rağmen bu kişilerin ilmi toplantılara katılması, belirlenen günlerde ise toplantıları üyelerin katılım sağlamaması gibi sebepler gösterilmektedir. Böylece Encümen-i Daniş kuruluş misyonunu yerine getiremeden dağılmıştır.³²

1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilanı münasebetiyle Osmanlı Devleti'nde eğitimin ırk, din ve inanç gözetmeksizin herkesin devam edeceği bir statüye getirilmesi elzem hale geliyordu. Böylece devletin her kesimine mensup milletlerin kendi mekteplerini kurmalarına olanak sağlayacak iradenin³³ çıkması üzerine bu yeni mekteplerin öğretim metotlarını, mektebe atanacak hocaların nitelikleri gibi eğitim konularını görüşmek adına Müslim ve Gayrimüslim herkesin katılabileceği bir karma eğitim meclisi (meclis-i muhtelit) kurulması kararlaştırılmıştı. Meclis-i Maârifte kurulan bir komisyon marifetiyle açılacak olan bu yeni meclisin görev ve sorumluluklarını açıklayan nizamnâme de hazırlanmış ve yapılan bu değişiklik ile Osmanlı eğitim teşkilatı tekrar bir dizi değişikliğe gitmiştir.³⁴

Muhtelit Meclisi azalığına 15 Nisan 1857'de Ferik Derviş Paşa, Düzoğlu Mihrân Bey, Barutçubaşı Ovannes Bey, Tabib İstefenaki Kara Tûdori, Panayot ve Şabcı Damadı Daviçon gibi isimler atandı.³⁵ Meclis-i Muhtelit-i Maârif, mekteplerin derecesini belirleme, müfredat ve mektebe alınacak talebenin seçimi gibi konularda yetkiliydi. Buna göre mektepler üç dereceye kademelendirilmişti. Birinci kademede yer alan sıbyan mektepleri ve cemaatlerin başlangıç düzeyindeki mekteplerin de her cemaat kendi anadilinde eğitim yapabilecek ve ayrıca mekteplerin öğretim programlarına devlet tarafından bir müdahale olmayacaktı. Mektebe atanacak hocalar, cemaat liderlerinin telkini ve halkın güvendiği kişilerden seçilecekti. Tabii olarak seçilecek bu kişinin devlet nezdinde sicili temiz olmalıydı. Çünkü mektebe tayin edilecek bu hocalar eğer kurallara aykırı bir davranış içerisine girerse hem hoca hem de oluru alınan ruhani lider cezalandırılacaktı.³⁶

İkinci kademeyi oluşturan rüşdiyelerde ise mektepten mezun olacak talebe daha sonra devlet kademesinde çeşitli görevlere getirilebileceğinden bu mekteplerde eğitim dili herkes için Osmanlı Türkçesi ile yapılacaktı. Son kademede ise çeşitli sanat ve fenlerin öğretildiği hıref- sanayi mektepleri olacaktı. Bu doğrultuda ilk kademeki mektepler daha çok dini

³¹ *Takvim-i Vekâyi*, def'a 449/2-3; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 61; Cevdet, *Tezakir*, c.I, s. 12.

³² Cevdet, *Tezakir*, c.IV, s. 52-53; Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11 İstanbul, 1995, s. 176-178.

³³ Islahat fermanından önce Osmanlı'daki Gayrimüslim cemaatleri kendi mekteplerini açmak istediğinde bu ancak padişah tarafından alınacak bir iradeyle mümkün idi. Fakat özellikle 1856 kırım harbinden sonra dış devletlerin de etkisiyle yayınlanan ıslahat fermanıyla Gayrimüslim öğrencilere de her türlü sivil ve askeri devlet mekteplerine girme hakkı tanınmıştır. Ayrıca fermanla Gayrimüslimler için kurulacak mekteplerdeki öğretim metotları ile öğretmenlerin seçimi padişah tarafından tayin edilecek olan bir karma meclisin nezaret ve denetimi altında olması öngörülmüştür. Fermanın Latin harfleri ile olan sureti için bk.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara, 2011, s. 66-67.

³⁴ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s.246; Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara, 2003, s. 273.

³⁵ *Bu def'a teşkil olunan Melis-i Muhtelit-i maârif a'zâlığı ferikân-ı kiramdan Davûd Paşa bendelerine tevcih meclis-i mezkûr a'zâlığı Düzoğlu Mihran Beg bendelerine tevcih meclis-i mezkûr a'zâlığı Barutçubaşı Ovannes Beg bendelerine tevcih meclis-i mezkûr a'zâlığı Panâyot? Kullarına tevcih meclis-i mezkûr a'zâlığı Şabcı Damadı Daviçon kullarına tevcih...; BOA, Sadaret, Divan Kalemî Evrakı (A.İ.DVN.), 122/85; aza sayısına bakıldığında 1 Müslüman varken Gayrimüslim aza sayısı 5'idi. Bunlar Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudiydi. BOA, İ.DH, 374/ 24765.*

³⁶ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 247.

nitelikte bir eğitim verdiği için her cemaat kendi mektebinde kendi dilinde eğitim verecek, rüşdiye ve sanayi- meslek mekteplerinde ise verilecek olan eğitim her toplumun ortak değeri olduğundan bu mekteplerde karma³⁷ eğitim yapılması ve dil olarak da devletin resmi dili olan Türkçeye yapılması öngörülmüştü. Ayrıca rüşdiye ve meslek mektepleri öğrencilerine tıpkı askeri mektep öğrencilerine benzer bir şekilde tek tip üniforma giyme zorunluluğu getirilmiştir.³⁸

Islahat Fermanı ve akabinde kurulan Meclis-i Muhtelit ile eğitim sahasında bağımsızlık rüzgarını arkasına alan Gayrimüslimler hızla okullaşma ve eğitimde modernleşme sürecine girmişlerdi. Memleketin neredeyse her sathında milli ve dini mektepler açıyorlardı. İlk zamanlar dini nitelikte kurulan bu mektepler XIX. Yüzyılda meydana gelen gelişmeler ile birlikte milli bir nitelik kazanmaya başlamışlardır. Tanzimat Fermanı'nda her ne kadar mektepler ile ilgili bir madde olmasa da Islahat Fermanı ile birlikte Gayrimüslimlere kendi mekteplerini açmaları salâhiyeti verilmiştir. Fakat açılacak olan bu mekteplerin nasıl bir denetime tabii olacağı konusu uzun bir süre ele alınmamıştır. Bundan dolayı dönemin siyasi konjonktürü ile birlikte Osmanlı unsurlarındaki ayrılıkçı anlayış bu kanuni boşluğu değerlendirerek birçok Gayrimüslim ve yabancı mektep açmıştır. Açılan bu mektepler çoğunlukla birer eğitim kurumu olmanın yanı sıra ayrılıkçı anlayışın siyasi mücadelesinin alt yapısını hazırlayan kurumlara dönüşmüşlerdir. Siyasi mücadelelerin fikri zemini buraya yansıtılmıştır. Bu konuda devlet 1869 tarihinde yayımlanacak olan Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'ne kadar ciddi bir girişimde bulunmamıştır.³⁹ Hatta açılan bu okulların çok büyük bir yekünü ruhsatsızdı. Gayrimüslimlerde durum böyleyken Osmanlı da başlatmış olduğu eğitimde modernleşmenin ivmesini arttırmak zorunda kalmıştır. Bunun için de tabii olarak merkezi bir maârif teşkilatına sahip olması gerekiyordu. Aslında bu iş için halihazırda Mekatib-i Umumiye Nezâreti vardı fakat memleketin her yerinde okullar açacak, onları denetleyip terakkisine medar olacak yetkinliğe sahip değildi. Zaten kuruluş felsefesi gereği yapısı da buna uygun değildi. Tüm bu gerçekler ışığında devletin eğitim sahasında hem Batılı devletlerle mücadele edebilmesi hem de Gayrimüslim tebaayı kontrol altında tutabilmesi için eğitim hususunu bir bütün olarak ele alması kaçınılmaz hale gelmişti.⁴⁰ Eğitim teşkilat yapısının tekrar ele alınması hususunda bir nezâretin kurulması talebi Meclis-i Maârif ve Meclis-i Tanzimât layihalarında da dile getirilmiştir. İlgili talepler doğrultusunda 1857 yılında tarihi gelişimi II. Mahmut dönemine kadar uzanan Maârif Nezâreti kurulmuş ve nazırlığına da Abdurrahman Sami Paşa getirilmiştir.⁴¹ Bu yeni nezâretle devlet eğitim işine ne derecede önem verdiğini göstermiştir. Fakat yeni kurulan nezâretle birlikte halihazırda Şeyhülislamlığa bağlı olan Mekatib-i Umumiye Nezâreti'nin de var oluşu eğitim teşkilatında iki başlı bir yapının olmasına sebep oluyordu. Bu yüzden Abdurrahman Sami Paşa'nın atanmasının üzerinden henüz çok geçmemişken Mekatib-i Umumiye Nezâreti, Maârif Nezâreti bünyesindeki bir müsteşarlığa dönüştürülmüş, Mekatib-i Umumiye Nazırı Hayrullah Efendi ise müsteşar olarak atanmıştır.⁴²

³⁷ Karma eğitim ifadesinden günümüzdeki gibi kız ve erkek çocuklarının aynı dersliklerde okutulduğu anlaşılmalıdır. Burada ifade edilmek istenen aynı binada Müslim ve Gayrimüslim erkek çocuklarının bir arada okutulmasıdır.

³⁸ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 247-248.

³⁹ Fatih Demirel, "Selanik Vilayetinde Gayrimüslimlerin Eğitim Faaliyetleri", *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, ed. Fatih Demirel (İstanbul: 2019), s.127-128.

⁴⁰ Teyfur Erdoğan, "Maârif-i Umumiye Nezâreti Teşkilatı", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilim Dalı*, İstanbul, 1995, s. 45-46; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 15-16.

⁴¹ BOA, *İ.DH*, 373/ 24663

⁴² Teyfur Erdoğan, "Maârif-i Umumiye Nezâreti Teşkilatı", s. 47; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 16.

Bu yapılan yeni düzenleme önemliydi çünkü eğitim teşkilatındaki yetkinlik karmaşası görünürde olsa da ortadan kaldırılmıştır. Yine bu dönemde teşkilat içerisinde meclislerin ve nezâretin bir ahenk içinde yazışabilmesi için yeni bir dizi düzenlemeye gidilmiştir. Mesela 1857 temmuzu itibarıyla başında 6.500 kuruş maaşla Raşid Efendi'nin olduğu bir maârif mektupçuluğu kurulmuştur. Raşid Efendi'ye bir yardımcı verilmekle beraber ayrıca kuruma bir fihrist kâtibi, bir mukayyit, bir mübeyyiz, bir muhasebeci ve mekteplerin denetlenmesinde rol alacak yabancı dil bilen Müslüman ve Gayrimüslimden oluşan uzman diyebileceğimiz şahıslar atanmıştır⁴³. Bu bir dizi yeni düzenlemelerle Maârif Nezâreti eğitim teşkilatının en tepesine konuluyordu. Böylece Osmanlı hükümeti günümüz Millî Eğitim Bakanlığı'nın ilk adımı sayabilecek ve neredeyse tamamen hükümetin yetkisinde olan maârif teşkilatını kurmuş oluyordu.⁴⁴

Diğer taraftan Daimî Meclis-i Maârif⁴⁵ ile Meclis-i Muhtelit-i Maârif'in bir arada varlığını devam ettiriyor olması teşkilat içerisinde yine bir iki başlı yapı görüntüsü veriyordu. Meclis-i Maârif, daha çok dini eğitime yönelirken diğer meclis ise karma eğitime yönelik çalışıyordu.⁴⁶ Fakat ikisinden de istenilen verim alınamıyordu. Farklı din millete mensup vatandaşların eğitim ve öğretimleriyle ilgilenmesi beklenen bu meclis düzenli bir şekilde toplanıp sorumluluğundaki işleri yerine getirememişti. Meclis-i Maârif ise *emr-i maârifin aksamından bazı hususatin rü'yetiyle iştigal bulunmuş ise de bunun ile dahi matlub hasıl olamaması* şeklinde eleştireye maruz kalmıştı.⁴⁷ Bundan dolayı ikisi de 1864 yılında lağvedilerek yerine sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin sorunlarına bakmak üzere Mekâtib-i Mahsûsa (Husûsiye) Dairesi ve Mekâtib-i Umûmiye Dairesi adıyla iki daireden mürekkep ve Maârif Nezâreti'ne bağlı bir Meclis-i Maârif-i Umumiye adıyla bir heyetin kurulmasına karar verilmişti.⁴⁸

Klasik dönemde Müslüman ahaliye ait eğitim işleri şeyhülislamın da başında olduğu ilmiye sınıfı ile idare edilirdi. Fakat burada günümüz anlamında bir kurumsallıktan yani devletin gözle görülebilir bir müdahalesinden bahsetmek zordur. Kaldı ki Gayrimüslimlere ait mekteplerin salahiyeti de ruhani reislerce bırakılmıştı. İki eğitim kademesindeki yapılanmalar genelde vakıflar ve hayırseverler tarafından idame ediliyordu. Fakat nezaretle birlikte devletin eğitim anlayışında değişiklikler meydana gelmiş, eğitim işini kendi asli vazifeleri arasında saymaya başlayıp hatırı sayılır bürokrati bu konuda görevlendirmiştir. Bu bağlamda Maârif Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte imparatorluk tarihinde ilk defa her nevi mektep devletin kontrolü altına alınmaya çalışılmıştır.⁴⁹ Burada amaç ve dolaylı olarak da endişe, toplumun her kesiminin eğitime dahil edilmesi ve eğitim konularındaki aksaklık ve problemlere tek ağızdan çözüm bulunabilmesiydi. Ayrıca kuvvetle ihtimal burada Gayrimüslim tebaaya ıslahat fermanı gereği verilen eğitim salahiyetinin de zararları sonuçları görünmüş olacak ki

⁴³ Buraya daha önce de memur atanmış fakat atanan memurların ayrıca bâbıali'de de görevleri olduğundan yeteri kadar maarif nezareti dairesiyle ilgilenemiyorlardı. Bu yüzden her gün sadece burada görevli olacak memurlar atanmıştır; BOA, *İ.DH*, 370/24518.

⁴⁴ Teyfur Erdoğan, "Maârif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51/1, 1996, s. 204-205.

⁴⁵ 1857 yılında Maarif nezareti kurulunca bu meclisin adı da Meclis-i Maârif-i Umumi olarak değişmiştir.

⁴⁶ Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", s.273-174.

⁴⁷ Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı", s. 52;

⁴⁸ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 28/1204; BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, 857/104; BOA, *Sadaret Mektûbi Kalemî Mühimme Evrakı (A.)MKT.MHM*, 295/39.

⁴⁹ Klasik dönemde müslüman ahaliye ait eğitim işleri şeyhülislamın da başında olduğu ilmiye sınıfı ile idare edilirdi. Fakat burada günümüz anlamında bir kurumsallıktan yani devletin gözle görülebilir bir müdahalesinden bahsetmek zordur. Kaldı ki yabancı ve Gayrimüslimlere ait mekteplerin salahiyeti ruhani reislerce bırakılmıştı. İki eğitim kademesindeki yapılanmalar genelde vakıf ve hayırseverler tarafından idame ediliyordu. Fakat nezaretle birlikte devletin eğitim anlayışında değişiklikler meydana gelmiş, eğitim işini kendi asli vazifeleri arasında saymaya başlayıp hatırı sayılır bürokrati bu konuda görevlendirmiştir.

Meclis-i Maârif-i Umumi ile Muhtelit maârif meclisinin birleştirilerek Meclis-i Maârif-i Umumiye Heyeti kurulmuştur. Zaten bu düzenleme için verilen teklifte bu endişe görünmektedir.⁵⁰ Buna göre geleneksel yöntemle ders veren medreseler ve askeri mektepler dışındaki tüm mektepler temelde üç kategori olacak şekilde Maârif Nezâreti'ne bağlanmıştır. İlk kategoride her milletin ilköğretim mektepleri, ikinci kategoride rüşdi mektepler ve son kademe ise meslek mektepleri yer alıyordu. Böylece temel amacı küçük yaşlardaki çocuklara din ve dil bilgisi öğretmek olan iptidai seviyedeki mektepler her millet veya cemaatin yetkisine bırakılmıştır. Rüşdi mekteplere gelince tebaaya mensup herkesin devam edebileceği karma bir eğitim programı planlanmıştı. Son kategorideki meslek mektepleri de rüşdiyeden mezun öğrencilerin bilgi ve becerilerini ilerletebilecekleri bir üst basamak olarak ve yine karma şekilde eğitim veren bir kurum olarak tanımlanmıştı.⁵¹

Maârif Nezâreti sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve Darümuallimin mekteplerini kapsayan bu yeni teşkilatı destekleyici harici birtakım çalışmalara da imza atmıştır. 1865-66 yılında Münif Paşa'nın maârif nazırlığı döneminde Telif ve Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı Avrupa'da ilme faydalı eserlerin gelişigüzel bir şekilde değil de Türkçeye uygun bir tercüme ve çeviri ile mekteplere ve toplumun hizmetine sunulmasıydı. Ayrıca Avrupa sanayi ve birçok başka ilim dalında diğer toplumların yanına bile yaklaşamayacağı kadar ilerlemişti. İşte bu ilmin memlekete intikali için de çalışmalar yapılmıştır. Bu minvalde Tercüme Cemiyeti'nin haricinde Encümen-i Daniş'in mektep kitaplarını tercüme etmesi dışındaki işlerle iştigal olmak üzere 1865 tarihinde yine Maârif Nezâreti'ne bağlı bir Tercüme Heyeti kurulmuştur.⁵² 1870 senesinde bu minvalde bir de nizamname yayınlanmıştır.⁵³

Eğitimin modernleşmesi süreci 1868 yılında Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi'nin kurulmasıyla müstakil bir şekilde yüksek istişare meclisi seviyesinde temsil edilmeye başlanmıştır. Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi'nin kuruluşundan evvel aslında bu yetkinlikte üç meclisin eğitim konularına baktığı bilinmektedir. Bunlar; Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Âli-i Tanzimat (1861'de Meclis-i Vâlâ ile birleştirilmiştir) ve Meclis-i Mahsus'tu. Hemen örnek vermek gerekirse 1857 yılında Maârif Nazırı Sami Paşa'nın nezâretinde kurulan Meclis-i Maârif-i Muhtelit'in mazbatası Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından hazırlandığı gibi aza ataması da yine bu meclis tarafından yapılmıştı. Hatta üyelerin seçilme usulü, görev ve sorumluluklarını içeren talimatname dahi bu meclis marifetiyle hazırlanmıştı.⁵⁴ Ayrıca telif edilmiş kitapların basılması ve matbaa konusunda nizamname hazırlamak gibi eğitime dair

⁵⁰ *Şeref sünûh ve südür buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-ı âlisi üzerine terbiye-i 'umûmiye için derecât-ı mütenevvi'â'da olarak memalik-i mahrûse-i hazret-i şahânedede her bir sınıfın tedris ve taallümleri için bulunacak kâffe-i mekâtibin nizamât ve usûlüne nezâret imek...* BOA, İ.MMS, 28/1204

⁵¹ Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)*, Ankara, 1945, s. 46-47.

⁵² *Avrupalular ekseri ulûmü tevsi' ve ta'mik iderek her nev'i fûnûn ve sanâyi'-i mütekaddiminin vâsil olamadığı dereceye isâl iylemiş oldukları misüllü memalik-i şahâne ahalisinin dahi iş bu ulûm ve fûnûn-ı cedideden müstefid olmaları 'arzu olunmakta ise de bunları tahsil iylemek mutlaka Fransızca ve yahûd diğer bir ecnebi lisanı ta'allümüne muhtaç bulunduğu cihetle su'ûbet ve müşkilâtü mucib olduğundan ve sadr-ı İslâmda hulefâ-yı Abbasi ve muahhran bazı selâtin-i izâm-ı Osmanîyye zamanlarında Yunan ve Latin ve sâir elsineden Arabi ve Türki'ye pek çok müellifât-ı nâfi'a nakl ve tercüme kılınmış idiüğüne binâen gerek lisân-ı celil-i Osmani islâhât-ı ilmiyece zamanın muhtaç olduğu dereceye isâl olunmak ve gerek bi'l-cümle-i mekâtib ve ahali için iktizâ iden kütüb ve resâil ve sâire tercüme ve te'lif itdirilmek üzere maârif nezâreti taht-ı idâresinde bir cemiyet-i mahsûsâ teşkili...* ;BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 529/ 23733; BOA, İ.DH, 476/ 31987; Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maârif Tarihi)*, s. 91.

⁵³ Ayrıca bkz. *Telif ve Tercüme Nizamnamesi*, İstanbul, 1287.

⁵⁴ BOA, İ.DH., 374/ 24765; talimatname sureti için bkz. BOA., *Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemi (HR.MKT)*., 215/9.

işlerde Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın imzasını görmek mümkündür.⁵⁵ Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın 1861'de Meclis-i Vâlâ ile birleşmesi ile eğitim hususunda nizamname ve kanunların hazırlanması işinin Şûrâ-ı Devlet Maârif Dairesi'nin kurulmasından evvel son defa tekrar Meclis-i Vâlâ'ya bırakıldığını görmekteyiz.⁵⁶ Bu kona örnek olması açısından 1865 yılında Tercüme Heyeti'nin kurulması verilebilir.⁵⁷ Meclis-i Mahsûs'un eğitim konlarındaki çalışmalarına örnek vermek gerekirse 1867 yılında Mülkiye Mühendis Mektebi'nin kurulması söylenebilir. Bu mektebin mazbatasını Meclis-i Vâlâ tarafından kaleme alındıktan sonra Meclis-i Mahsus'a havale edilip değerlendirildikten sonra kabul görmüştür.⁵⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin üstünlüğü kabul ettiği ve Batılı devletleri yakından takip etmeye başladığı III. Selim dönemlerinden itibaren yeni bir düzen arayışına girmiştir. Bu dönem “Nizam-ı Cedit” dönemi olarak adlandırılmıştır. Yeni bir zihniyet anlayışı her ne kadar tüm alanlar için düşünülmüşse de Devletin içerisinde olduğu siyasi konjonktür bu girişimi ancak askeri alanlarla sınırlı kılmıştır. Fakat II. Mahmut dönemi ile birlikte bilhassa 1826 yılında yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle devletin merkez teşkilatında büyük oranda değişikliğe gidilmiştir. Geleneksel ve köhnemiş devlet kurumları terkedilirken yerine Batılı emsallerine benzer yeni bir yapılanmaya gidilmiştir.

Tanzimat Fermanı ile birlikte bu yeni düzen anlayışı devlet yönetiminden sosyal alanlara ve halka kadar yayılmak istenmiştir. Tanzimat Fermanı arifesinde Meclis-i Umûr-ı Nafia raporunda yapılması planlanan bu modernizasyonu anlayacak kabiliyette ne devlet adamı ne ulema ne de öğrenci bulunabildiği belirtilmekle birlikte halkın cehaletinden de bahsedilmiştir. Ayrıca mevcut eğitim sisteminin uhrevi bilgiye yönelik olduğu, gündelik pratikte hesap kitap dahi yapamayan bireyler yetiştirdiği belirtilmiştir. Bu eleştirilerden sonra yapılacak olan yeniliklerin ancak modern tarzda mekteplerden mezun olan bir nesil tarafından anlaşılabilceği belirtilmiş ve bir an evvel bu okullaşma sürecine girilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nda her ne kadar doğrudan eğitim ile ilgili bir madde bulunmasa da eğitim işinin devletin gündemine alınması ve devlet teşkilatının revize edilmesinde eğitim kurumlarına da yer verilmiş olması bakımından çok önemlidir. Bu dönemde modern eğitim serüveni önceleri birkaç modern tarza okul ile başlamışken meclisler, müdürlük, nezâret, cemiyetler ve dönemin sonuna doğru âli meclislerce müstakil olarak temsil edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Tanzimat Fermanı , Islahat Fermanı gibi hukuki metinlerle Gayrimüslim tebaa 'ya birçok alanda yeni haklar tanınmasıyla eğitim seferberliğine Gayrimüslimler de dahil edilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın hemen arifesinde kıvılcımı ateşlenen modern eğitimin teşkilatlanması hususu I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de sürekli bir devinim içerisinde olmuştur. Meclis-i Umûr-ı Nafia raporuyla başlayan bu serüven, Cumhuriyet Türkiye'sini kuracak olan kadroyu yetiştirebilecek kalitede eğitim kurumlarını geliştirmeyi başarmış ve günümüzde dahi varlığını devam ettiren köklü teşkilatlarımızdan birisi olmuştur.

⁵⁵ Kitapların basımı hakkında... *Takvim-i Vekâyi*, Numara: 551; Matbaa Nizamnamesi için bkz. *Düstûr*, Tertib-i Evvel, Cild-i Sâni, (C.II), İstanbul, 1289, s.227- 228.

⁵⁶ Bu meclisler için bkz. Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, Ankara, TTK, 1999; M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde bir Reform Meclisi Meclis-i Âli Tanzimat*, Ankara, 2018, s.239.

⁵⁷ .... *Avrupalılar ekseri ulûmî tevsi' ve ta'mik iderek her nev'i fûnûn ve Sanâyi... cümle-i mekâtib ve ahali için iktizâ iden kütüb ve resâil ve sâire tercüme ve te'lif itdirilmek...Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınan mazbata arz ve takdim kılındı...* BOA., *İ.MV.*, 529/ 23733.

⁵⁸ ...*Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınan mazbata encümen-i Mahsûs-ı Meşvrette lede'l- kırae meâlinden müstebân olduğu vechle evvel be evvel te'sisi lazım olan Mülkiye Mühendis Mektebi'nin teşkili emrinde ittihazı kararlaştırılan...* BOA., *İ.MMS.*, 33/ 1364.

Kaynakça

I. Başkanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları*

- BOA, İrade-i Dahiliye(İ.DH).
 BOA, *Sadaret, Divan Kalemî Evrakı (A.}DVN.)*.
 BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*.
 BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*.
 BOA, *Sadaret Mektûbi Kalemî Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM)*.
 BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*.
 BOA., *Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemî (HR.MKT)*.

II. Gazete ve Mecmualar*

- Takvim-i Vekâyî,
 Ceride-i Havâdis

III. Yayınlanmış Eserler

- Düstûr*, Tertib-i Evvel, Cild-i Sâni, (C.II), İstanbul, 1289.
Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, H.1316, H.1318, H.1321
Telif ve Tercüme Nizâm-nâmesi, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287.

IV. Araştırma ve İncelemeler

- Ahmet Mithat Efendi. (2004). *Üss-i inkalâp*, c.1.Yay. Haz.: Tahir Galip Seratlı, İstanbul: Selis Yayınevi.
 Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı merkez teşkilatında reform*, İstanbul: Eren Yayınları.
 Berker, A. (1945). *Türkiye'de ilköğretim (1839-1908)*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
 Berkes, N. (1978). *Türkiye'de çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu- Batı Yayınları.
 Bilim, C. (1984). *Tanzimat devrinde Türk eğitiminde çağdaşlaşma*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
 Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir*, 1-12, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK.
 Çetin, E. - Aydos, H. (2021). "Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğunu kalkındırma düşüncesinin bir ürünü olarak Meclis-i Umûr-ı Nafia", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 8/1, ss. 2-13.
 Davison, R. H., (1987). "Osmanlı Türkiye'sinde batılı eğitim" *Bellekten*, 51/200 Çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, ss. 1031-1044.
 Demirel F. (2012). "Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi sürecinde hiyerarşi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25/2, ss.507-530.
 Demirel F. (2019). "Selanik vilayetinde gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri", *Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim*, ed. Fatih Demirel, İstanbul: İdeal Yayıncılık, s.127-166.
 Demirel M. (2009). "Bezmiâlem Valide Sultan School: Darülmaârif", *Middle Eastern Studies*, 45/3, ss.507-516.
 Erdoğan, T. (1995). "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilim Dalı,
 Erdoğan, T. (1996). "Maârif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51/1, ss. 184-247.
 Ergin, O. (1977). *Türkiye maarif tarihi*, I-II, İstanbul: Eser Matbaası.
 Hayta, N. - Ünal, U. (2013). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
 İhsanoğlu, E. (1992). "Tanzimat öncesi ve tanzimat dönemi Osmanlı bilim ve eğitim anlayışı," *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK.

* Kullanılan defter ve belgelerin referans numaraları ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

* Atıfta bulunulan gazete ve mecmuaların künye bilgileri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

- Karagöz, M. (1995). "Osmanlı Devletinde ıslahat hareketleri ve batı medeniyetine giriş gayretleri (1700-1839)", *OTAM*, 6/6, ss.173-194.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi*, C.V, Ankara: TTK.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi*, İstanbul: MEB.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*, Ankara: TTK.
- Koyuncu, M. (2022). *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan & Eşkiyalık)*, (Ed. Serhat Kuzucu), Kilis: KİTAM.
- Mahmut Cevat İbnü's- Şeyh Nâfi, (2001). *Maârif-i Umûmiye Nezâreti târihçe-i teşkilât ve icraâtı- XIX. asır Osmanlı maârif tarihi*, Haz.Taceddin Kayaoğlu Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat devrinde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868)*, Ankara: TTK.
- Shaw, S. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye I*, Çev: Mehmet Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları.
- Somel, S. A. (2019). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-108)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şentürk, H. (1993). "Dârülmaârif", *TDV İslam Ansiklopedisi* 8, İstanbul, ss. 548-549.
- Taşkesenlioğlu, M. Y. (2018). *Tanzimat döneminde bir reform meclisi Meclis-i Âlî Tanzimat*, Ankara: TTK.
- Ubicini, J. H. A. (1977). *Türkiye 1850*, c.I, Çev: Cemal Karaağaçlı, İstanbul: Tercüman Binbir Eser.
- Uçman, A. (1995). "Encümen-i Dâniş", *TDV İslam Ansiklopedisi* 11, İstanbul, ss. 176-178.
- Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi*, (1993). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.8, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Ankara: TTK.
- Yıldırım, M. A. (2010). *Tanzimat döneminde meslek okulları* Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Yıldırım, M. A. Ali, A. (2020). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te modern eğitim*, Kilis: KİTAM.